

ภาษากับการศึกษาธรรม

ภาษาเป็นเครื่องมือที่มนุษย์ใช้สื่อความหมายซึ่งกันและกัน และเป็นเครื่องมือในการคิดไตร่ตรอง แม้จะไม่ทราบแน่ชัดว่ามนุษย์สร้างภาษาขึ้นครั้งแรกเมื่อใดแต่จากความจริงปรากฏชัดว่ามนุษย์พยายามสร้างภาษาและพัฒนาภาษาให้เป็นเครื่องมือที่สามารถแสดงอารมณ์ ความเข้าใจ และเหตุผล ที่ดีที่สุดเท่าที่มนุษย์จะสามารถทำได้ บางครั้งจึงดูเหมือนว่าภาษาเป็นสิ่งมีชีวิต มีวิวัฒนาการก้าวหน้าเรื่อยไปอย่างไม่หยุดยั้ง ศัพท์ใหม่ ๆ จะถูกสร้างขึ้นมา ตามความต้องการและความนิยมของผู้เป็นเจ้าของภาษา ในขณะที่คำเก่าที่ไม่ค่อยเหมาะสมจะค่อย ๆ ตายไป แต่ไม่ว่ามนุษย์จะพยายามพัฒนาปรับปรุงหรือสร้างภาษาให้สมบูรณ์อย่างไรก็ตามภาษาก็ยังเป็นเครื่องมือที่มีขีดความสามารถจำกัดอยู่ คือภาษาเป็นสิ่งที่มิชอบเขตจำกัดในตัวเอง ในการใช้สื่อความหมายสร้างความเข้าใจ แสดงอารมณ์หรือแสดงเหตุผล บางครั้งพบว่าไม่สามารถใช้ภาษาอธิบายบางสิ่งบางอย่างได้ ต้องใช้ประสบการณ์ตรงคือการประจักษ์แจ้งด้วยตนเองเท่านั้นจึงจะเข้าใจได้ ดังนั้นภาษาธรรมคาที่มนุษย์ใช้กันอยู่ทุกวันนี้ อาจแบ่งออกเป็นระดับได้ ๒ ระดับ คือ ระดับพื้นผิวและระดับลึก ส่วนภาษาธรรมมีได้ ๔^๑ระดับ คือนอกจาก ๒ ระดับแรกยังมีระดับลึกกว่า และระดับลึกที่สุดดังนี้

๑. ระดับพื้นผิว ความหมายระดับนี้เป็นความหมายที่เข้าใจกันในระดับชาวบ้าน ตัวอย่างเช่น คำว่า "งู" ผู้ชอบกินงู หมองู คนเลี้ยงงูประจำสวนสัตว์ ฯลฯ ย่อมมีความรู้สึกเกี่ยวกับ "งู" ต่างกัน ความหมายของภาษาในระดับนี้จึงมีอารมณ์และรสนิยมส่วนตัวเข้า

^๑ กীরติ บุญเจือ, ปรัชญาภาษา (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๖), หน้า ๒๔-๒๕

มาแทรก รวมทั้งผลประโยชน์ก็มักจะติดตามความรู้สึกนี้เข้ามาด้วย

๒. ระดับลึก ความหมายระดับนี้ได้แก่ความเข้าใจทางวิชาการซึ่งนักวิชาการมักจะเข้าใจตรงกัน แต่ครั้งมีผลประโยชน์เข้าเกี่ยวข้อง ความหมายระดับผิวพื้นก็มักจะแทรกเข้ามา ทำให้เสียงานเสียการมามากต่อมากแล้ว

๓. ระดับลึกกว่า เป็นความหมายที่ศาสนิกชนผู้หมั่นศึกษาทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติพยายามจะเข้าถึงธรรมะให้ลึกที่สุดเท่าที่จะสามารถทำได้เพื่อให้เข้าใจความหมายในระดับลึกที่สุดแต่ยังไม่ถึงจึงได้ความหมายที่เรียกได้ว่าระดับลึกกว่า

๔. ระดับลึกที่สุด เป็นความหมายในความเข้าใจของศาสดาในเรื่องที่เกี่ยวกับศาสนาและศีลธรรม ศาสดาท่านเข้าถึงด้วยวิธีเฉพาะตัวของท่าน ท่านเข้าถึงแล้วก็ปรารณาจะเผื่อแผ่แก่มวลมนุษย์ แต่ทว่าธรรมะที่ท่านเข้าถึงนั้นเป็นธรรมะในระดับปรมาตมสังขจะ มนุษย์เราไม่เคยประดิษฐ์ภาษาไว้อธิบายปรมาตมสังขจะ เรามีแต่ภาษาสำหรับใช้ในระดัสมมติสังขจะ ทั้งสิ้น จึงเหมาะสมสำหรับชี้แจง เรื่องราวที่มีประสบการณ์ได้ด้วยประสบการณ์ทางผัสสะ และคิดต่อด้วยเหตุผลซึ่งมีมูลทเป็นพื้นฐานเท่านั้น ศาสดาท่านจึงจำเป็นต้องใช้ภาษาสมมติสังขจะเพื่อชี้แจงปรมาตมสังขจะที่ท่าน เข้าถึง

ในพระไตรปิฎกปรากฏข้อความซึ่งเป็นพุทธพจน์ที่ชัดเจนแสดงถึงปัญหาเรื่องภาษากับการศึกษาธรรมดังนี้ " ... ธรรมที่เราได้บรรลุนี้แลลึกเห็นได้โดยยาก รู้ตามได้โดยยาก เป็นธรรมสงบ ประณีต อันความตรึกหยั่งไม่ถึง ..."^๑ พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าในการศึกษาธรรม จำเป็นต้องอาศัยการเรียนรู้หลายลักษณะ เช่นจากการฟัง การคิดใคร่ครวญ ไตร่ตรอง การปฏิบัติ การรู้แจ้งด้วยตนเองจึงจะทำให้เกิดปัญญา ดังนั้นปัญญาจึงเกิดได้จาก
๓^๒ วิธีทางคือ

^๑ม. มูล. ๑๒/๓๒๑/๒๖๖

^๒พระครูสังวรสมาธิวัตร, การศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๑ (พระนคร : วัดเพลง
วิปัสสนา, ๒๕๒๒), หน้า ๒-๔

๑. สุตตามยปัญญา หรือ สุตตาญาณ ได้แก่ความรู้ ความเข้าใจ หรือปัญญาที่ได้จากการฟัง การอ่าน การศึกษาเล่าเรียน ทางโลกได้แก่ความรู้ในวิชาต่าง ๆ ที่เรียนจากสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ส่วนทางธรรมได้แก่ปริยัติธรรมหรือการศึกษาให้มีความรู้เกี่ยวกับคำสอนของพุทธศาสนาที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาอื่น ๆ

๒. จินตามยปัญญา หรือ จินตาญาณ ได้แก่ความรู้ความเข้าใจหรือปัญญาที่ได้จากการคิดค้น ไตร่ตรอง คิดหาเหตุผลจากสุตตามยปัญญา และจากข้อเท็จจริงที่ได้ประสบด้วยตนเองบ้าง ในทางโลกได้แก่ปัญญาที่เกิดจากการคิดค้นทฤษฎีต่าง ๆ ทางวิชาการ การวินิจฉัย ส่วนในทางธรรมได้แก่ความคิดพิจารณาหาเหตุผลในข้อธรรมต่าง ๆ การคิดจากกฎหรือทฤษฎีที่เราทราบมาแล้วล้วนแต่อยู่ในประเภทจินตามยปัญญาทั้งสิ้น เครื่องมือของปัญญาชนิดนี้ก็ได้แก่ตรรกวิทยา

๓. ภาวนามยปัญญา หรือ ภาวนาญาณ ได้แก่ความรู้ความเข้าใจหรือปัญญาที่เกิดจากการภาวนา อบรม ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งถือเป็นปัญญาชั้นสูงสุด ซึ่งเกิดขึ้นได้โดยไม่ต้องอาศัยภาษาเป็นสื่อ แต่เป็นการหยั่งรู้ได้ด้วยตนเอง

ความรู้ความเข้าใจหรือปัญญาที่เกิดขึ้นจากสุตตามยปัญญาและจินตามยปัญญานั้นอาศัยภาษาเป็นเครื่องมือที่จะก่อให้เกิดความเข้าใจได้และสามารถใช้ภาษาอธิบายธรรมเหล่านั้นได้ แต่มีสภาวะธรรมบางอย่างที่ลึกซึ้ง เกินกว่าที่จะใช้เพียงภาษาอย่าง เดียวอธิบายให้เกิดความเข้าใจชัดเจนเพียงพอได้ จำเป็นจะต้องอาศัยการหยั่งรู้ ซึ่งเกิดจากการฝึกอบรมและปฏิบัติ จึงจะประจักษ์แจ้งด้วยตนเองโดยไม่ต้องผ่านทางภาษา แต่เป็นประสบการณ์ของตนเอง ซึ่งได้แก่ปัญญาที่เกิดจากวิธีทางที่ ๓ คือ ภาวนามยปัญญา

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วทรงทราบว่าธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้นสุขุมลุ่มลึกมาก ไม่สามารถหยั่งรู้ได้ด้วยการตรึก แต่พระองค์จำเป็นต้องแสดงธรรมเหล่านั้นแก่พุทธบริษัทสี่ ซึ่งยังไม่มีความรู้ความเข้าใจในธรรมนั้น ๆ จึงจำเป็นที่พระองค์จะต้องแสดงธรรมโดยใช้ภาษาที่ประชาชนในสมัยนั้นใช้กัน เพื่อเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจธรรมในขั้นต้น และนำไปสู่ความเข้าใจในขั้นสูงสุดด้วยการหยั่งรู้โดยการเจริญภาวนาซึ่งต้องกระทำด้วยตนเอง ดังนั้น ภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการแสดงธรรม จึงเป็นเสมือนเครื่องมือเพื่อสร้างความเข้าใจในระดับหนึ่ง เพื่อเป็นพื้นฐานที่จะสร้างความเข้าใจในระดับลึกยิ่งขึ้นไปด้วยการอบรมเจริญภาวนา และเข้าถึงความรู้แจ้งแจ่มกระจ่างด้วยตนเอง และความรู้ในขั้นนี้จะอยู่สูงเกินกว่า

ที่จะใช้ภาษาอธิบายได้ต้องอาศัยการประจักษ์แจ้งด้วยตนเองจึงจะเข้าใจธรรมนั้น

ดังนั้นการศึกษาธรรมทั้ง ๓ วิธีที่กล่าวมาแล้วเป็นสิ่งที่สนับสนุนส่งเสริมซึ่งกันและกัน กล่าวคือการศึกษาเล่าเรียนที่อาศัยการสดับฟังมาก ๆ จะเป็นขั้นแรกที่จะทำให้เกิดปัญญา และเป็นพื้นฐานในการสร้างสรรค์ความคิดทฤษฎีใหม่ ๆ ที่ได้จากการวินิจฉัยไตร่ตรองอย่างถี่ถ้วนแล้วเป็นขั้นต่อมา และเมื่อนำความรู้ความเข้าใจทั้งสองขั้นนั้นไปพิจารณาด้วยการปฏิบัติ วิปัสสนาจะทำให้เกิดปัญญาขั้นสูงสุด เกิดความเข้าใจที่สมบูรณ์แจ่มแจ้งด้วยตนเองโดยไม่ต้องให้ใครมาบอกอธิบาย ดังพุทธพจน์ว่า "...พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เป็นข้อปฏิบัติ อันผู้บรรลุจะพึงเห็นเองไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชน จะพึงรู้เฉพาะตน..."^๑

ปัญหาอีกลักษณะหนึ่งที่พบเสมอในการศึกษาธรรมคือการบัญญัติคำศัพท์เพื่อแทนสภาวะธรรม พระพุทธองค์ทรงใช้ภาษาบาลีในการสั่งสอนธรรม ทั้งนี้เพราะเป็นภาษาที่ชนส่วนมากในยุคสมัยของพระองค์ใช้กันอยู่โดยแพร่หลาย ดังนั้นศัพท์คำใดที่บัญญัติขึ้นแทนสภาวะธรรมใดก็ย่อมเป็นที่เข้าใจและสื่อความหมายได้ตรงตามอรรถที่พระองค์ต้องการอธิบาย แต่เมื่อเวลาผ่านไปภาษาริwdนาการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ภาษาบาลีที่เคยนิยมใช้ในสมัยนั้นมาในปัจจุบันกลายเป็นภาษาที่ตายแล้วไม่นิยมใช้อีกต่อไป ศัพท์บางคำมีความหมายแปรเปลี่ยนไปจากเดิมมาก เช่นคำว่า "อารมณ" ความหมายที่แท้จริงทางพุทธศาสนา หมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้โดยผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) กับที่รับรู้ทางใจโดยตรง หรืออีกนัยหนึ่ง อารมณคืออายตนะภายนอกทั้ง ๖ ได้แก่ รูป (สิ่งที่ตามองเห็น) เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กระทบกาย) และธรรมารมณ อันได้แก่สิ่งที่ใจรับรู้ได้โดยตรงโดยไม่ต้องผ่านทางประสาทสัมผัส ส่วน "อารมณ" ในความหมายที่ใช้กันทั่วไปในภาษาไทยหมายถึงความรู้สึกของจิต เช่น ความรู้สึกรัก เกลียด โกรธตื่นเต้น เศร้าโศก เป็นต้น จะเห็นได้ว่าคำศัพท์คำเดียวกันแต่ความหมายแตกต่างกันอย่างมาก ถ้าไม่ทำความเข้าใจความหมายที่แท้จริงดั้งเดิมตามพุทธบัญญัติ จะทำให้เข้าใจคำสอนผิดพลาดได้ คำศัพท์ที่มักเข้าใจความหมายผิดอยู่เสมออีกคำหนึ่งคือคำว่า

^๑สัง. น. ๑๖/๔๗๒/๒๒๓

"วิญญาณ" ในทางพุทธศาสนาหมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ (อายตนะภายนอกทั้ง ๖) ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ^๑ แต่คนทั่วไปเข้าใจความหมายของ"วิญญาณ"ว่าหมายถึงสิ่งหนึ่งที่อยู่จากร่างเมื่อตายแล้วและไปเกิดใหม่ วิญญาณตามความหมายนี้เป็นสิ่งเดียวกับปรัชญาฮินดูเรียกว่า อตมันหรือชีวาตมัน ซึ่งเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ไม่แตกดับเป็นอัตตา วิญญาณในลักษณะนี้ไม่มีในพุทธปรัชญาตามทรรศนะของพุทธปรัชญามนุษย์ประกอบขึ้นด้วยชั้น ๕ ซึ่งทุกชั้นล้วนไม่เที่ยงเป็นอนัตตา พุทธพจน์มีกล่าวไว้ชัดเจนว่า "...ตถาคตตรัสรู้ บรรลุธาตุ้นั้นว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา..."^๒ ความผิดพลาดที่เกิดขึ้นจากความเข้าใจความหมายของคำศัพท์บางคำคลาดเคลื่อนทำให้เข้าใจหลักปรัชญาที่สำคัญของพุทธศาสนาผิดไป เช่นถ้าเข้าใจความหมายของ"วิญญาณ" เป็นสิ่งที่สามารถออกจากร่างที่ตายแล้วและไปเกิดใหม่ เท่ากับว่ายอมรับว่ามีสิ่งนั้น เป็นอัตตาเที่ยงแท้และเป็นสาระของมนุษย์ซึ่งตรงข้ามโดยสิ้นเชิงกับหลักพุทธปรัชญา นอกจากคำศัพท์"อารมณ์" "วิญญาณ" แล้วยังมีคำศัพท์อื่น ๆ อีกมาก เช่น กรรม บารมี สันโดษ อุเบกขา อธิษฐาน บริกรรม ภาวนา วิปัสสนา กาม โลภี โลภุตตระ บุญ อัจฉา ฯลฯ ซึ่งจะต้องระมัดระวังในการตีความ เพื่อให้ตรงตามความหมายเดิมของพุทธปรัชญา

ดังนั้นในการศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือคำสอนของศาสดาอื่นจำเป็นต้องศึกษาและทำความเข้าใจความหมายของคำศัพท์นั้น ๆ ให้เข้าใจถูกต้องตรงตามความหมายเดิมที่พระองค์บัญญัติ เพื่อจะเข้าใจธรรมต่าง ๆ ถูกต้องตรงตามที่พระองค์สอน มิใช่เข้าใจตามสามัญสำนึกของตนเองหรือเข้าใจตามความหมายที่นิยมใช้กันโดยทั่วไปที่คลาดเคลื่อนไปจากความหมายเดิม

^๑ พระราชวรมณี, พุทธธรรม (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัท โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์ จำกัด, ๒๕๒๔), หน้า ๑๖

^๒ อัง. ดิก. ๒๐/๕๗๖/๓๔๘

ความหมายและที่มาของคำ"สัจจะ"ในคัมภีร์พุทธศาสนา(บางคัมภีร์)

สัจจะแปลว่าความจริง (Truth) พุทธปรัชญาแยกความจริง(สัจจะ)ออกเป็น ๒ ระดับ

คือ

- สมมติสัจจะ (Conventional Truth)
- ปรมาตถสัจจะ (Ultimate Truth)

ความคิดเกี่ยวกับสัจจะ ๒ ระดับนี้ เริ่มแสดงออกเป็นคำบัญญัติปรากฏในพระไตรปิฎก แต่ยังไม่ระบุแบ่งเป็นถ้อยคำชัดเจน คือกล่าวถึง สมมติสัจจะ ปรมาตถสัจจะ สัจฉิกัตถปรมาตถ และ ปรมาตถ ดังนี้

...เมื่อนั้น เขาย่อมตั้งศรัทธาลงในเธอ นั้นมันคง เขาเกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าไปใกล้ เมื่อเข้าไปใกล้ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ย่อมเสยโสตลง เขาเสยโสตลงแล้วย่อมฟังธรรม ครั้นฟังแล้วย่อมทรงจำธรรม พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้ เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมควรแก่การเพ่ง เมื่อธรรมควรแก่การเพ่งมีอยู่ ย่อมเกิดฉันทะ เมื่อเกิดฉันทะแล้วย่อมขมักเขม้น ครั้นขมักเขม้นแล้วย่อมเกิดเทียบเคียง ครั้นเทียบเคียงแล้วย่อมตั้งความเพียร เป็นผู้มึใจแน่วแน่ ย่อมทำปรมาตถสัจจะให้แจ้งชัดด้วยกายและเห็นแจ้งแทงตลอด ปรมาตถสัจจะนั้นด้วยปัญญา อุกรการทวาทะ การตรัสรู้สัจจะย่อมมิได้ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านั้น แล บุคคลย่อมตรัสรู้สัจจะได้ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านั้น แต่ยังไม่เชื่อว่าเป็นการบรรลุสัจจะที่เดียว...

...ปรวาที ไม่พึงกล่าวว่าญาณในสมมติมีสัจจะเป็นอารมณ์เท่านั้น ไม่มีธรรมอื่นเป็นอารมณ์หรือ

สกวาที ถูกแล้ว

ปรวาที บุคคลผู้เข้าสมาบัติมีปฐมวิกสินเป็นอารมณ์ มีญาณและปฐมวิกสินเป็นสมมติสัจจะ มิใช่หรือ

สกวาที ถูกแล้ว

ปรวาที หากว่าบุคคลผู้เข้าสมาบัติมีปฐมวิกสิน เป็นอารมณ์ มีญาณและปฐมวิกสิน เป็นสมมติสัจจะ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงต้องกล่าวว่า ญาณในสมมติมีสัจจะเป็นอารมณ์เท่านั้น ไม่มีธรรมอื่นเป็นอารมณ์ ...^๒

^๑ม. มีช. ๑๓/๖๕๗/๔๑๒

^๒อภิ. ภถา. ๓๗/๑๐๖๒/๔๔๑

...สกวาทิ : ท่านหยิ่ง เห็นบุคคลโดยสังจิกัตถะหรือ
 พรวาที ถูกแล้ว
 สกวาทิ สภาวะใดเป็นสังจิกัตถะ^๑ เป็นปรมัตถะ^๒ ท่านหยิ่ง เห็นบุคคลนั้นตาม
 สภาวะนั้นโดยสังจิกัตถะหรือ
 พรวาที ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น
 สกวาทิ ท่านจงรับรู้โรคหะ^๓ หากท่านหยิ่ง เห็นบุคคลโดยสังจิกัตถะปรมัตถ์
 ด้วยเหตุนี้แหละท่าน...

จากข้อความที่ยกมากล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นที่มาของคำว่า "สังจจะ, สมมติสังจจะ และ
 ปรมัตถสังจจะ ปรากฏชัดเจนในพระไตรปิฎก แต่ยังมีได้อธิบายขยายความมากนักเป็นเพียงแสดง
 ศัพท์บัญญัติ

ต่อมาความคิดเกี่ยวกับสังจจะ ๒ ระดับนี้ปรากฏชัดเจนขึ้นในคัมภีร์รุ่นหลังและใช้อธิบาย
 ธรรมในที่อื่น ๆ หลายแห่งเช่น

...นิคคหะที่ ๒ ปัจจนิกปัญจกะ(หมวด ๔ แห่งปัจจนิก) เมื่อความชนะฝ่ายแรกของ
 สกวาทิมืออยู่ประมาณเท่าใด ความชนะของพรวาทีด้วยวาทะอันมีเลิศนัย สักว่าเป็นคำธรรมคา
 ก็มีประมาณเท่านั้นฯ ชัดนี้ครั้งเมื่อความชนะฝ่ายแรกของพรวาทีมีอยู่ฉัณใด ความชนะของ
 สกวาทิโดยธรรมตามความเป็นจริงก็มีอยู่ฉัณนั้น เพื่อแสดงซึ่งความเกิดขึ้นแห่งวาทะเช่นนั้น
 ท่านจึงเริ่มปัจจนิกานูโลมปัญจกะด้วยคำว่า "ยอมหยิ่งเห็นบุคคลไม่ได้" เป็นต้นฯ ในปัจจนิก
 นั้นเป็นคำถามของพรวาทีฯ คำรับรองของสกวาทิหมายเอา สังจิกัตถะปรมัตถ์อันต่างด้วยรูป
 เป็นต้นฯ คำซักถามของพรวาทีอีกว่า "สภาวะใดเป็นสังจิกัตถะ" หมายเอา สมมติสังจจะ
 ล้วน หรือสมมติสังจจะที่เจือด้วยปรมัตถ์ฯ คำปฏิเสธของสกวาทิที่ว่า "ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น"

^๑สังจิกัตถะหมายถึงสภาวะที่แท้จริง

^๒ปรมัตถะหมายถึงอรรถอันยิ่งอันอุดมอันไม่ต้องยึดถือด้วยอาการมีการฟังตามกันมา เป็นต้น
 ทั้งนี้หมายถึงสภาวะธรรมที่จำแนกเป็นชั้นธ ๔

^๓โรคหะหมายถึง การข่ม การปราบปราม

^๔อภิ. กถา. ๓๗/๑/๑-๒

เพราะสังฆิกัตถปรมัตถนั้นใคร ๆ ไม่ฟังกล่าวว่ายังเห็นไม่ได้ด้วยสามารถแห่งสมมติสังฆะ หรือเพราะความชกถามอันระคนแล้วด้วยสังฆะทั้ง ๒ คำเป็นต้นว่า "ท่านจงรับรู้ณคคหะ" ดังนั้น ด้วยสังฆะเป็นคำธรรมคคาว่า "ท่านปฏิเสธอยู่ซึ่งคำอันท่านรับรองแล้ว" เป็นของปรวาทที่ ฟังทราบว่าเป็นคคหะที่ ๒ นี้อาศัยวาทะที่ ๒ ว่า "ท่านไม่หยังเห็นบุคคล" ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้ ปรวาทที่ยกคคหะขึ้นแล้วด้วยเลขศัณยนั้นดังพรรณนามาฉะนี้ ปัจจุบัน-ปัจจุจะจบ...^๑

ในคัมภีร์เล่มเดียวกันนี้ พบข้อความที่กล่าวถึงสังฆะ ๒ ระดับไว้อย่างชัดเจนอีกแห่งหนึ่งดังนี้
...อรรถกถา สมมติญาณกถา วัฒนนา (พรรณากถาว่าด้วยสมมติญาณ)
บัดนี้ ชื่อว่าเรื่อง สมมติญาณ (คือญาณในสมมติ) ในเรื่องนั้น สังฆะจะมี ๒ คือ สมมติสังฆะ และ ปรมัตถสังฆะ ๆ ก็บุคคลเหล่าใดไม่ทำการแยกสังฆะอย่างนี้ ย่อมกล่าวแม้ซึ่งสมมติญาณว่ามีสังฆะเป็นอารมณ์นั้น เทียบ ด้วยการอ้างคำว่า "สังฆะ" คุณสมบัติของนิยายอันธกะทั้งหลาย สกวาทีจึงเริ่มคำนี้ เพื่อชำระล้างวาทะของชนเหล่านั้น ว่า "พวกเขาเหล่านั้นมีวาทะไม่ถูกต้อง" ๆ ในคำเหล่านั้น คำถามว่า "ไม่ฟังกล่าว" เป็นของปรวาทที่ คำตอบรับรองเป็นของสกวาที หมายถึงเอาปรมัตถสังฆะ ๆ คำว่า "ญาณในสมมติสังฆะ" ได้แก่ญาณในสังฆะที่เข้าไปอาศัยคำสมมติ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ญาณในสมมติสังฆะจะเป็นสัตตมวิภักตติใช้ในอรรถแห่งปฐมวิภักตติ อธิบายได้ว่าได้แก่ สมมติสังฆะ ๆ คำถามของสกวาทีว่า "ญาณในสมมติมีสังฆะเป็นอารมณ์เท่านั้น ไม่มีธรรมอื่นเป็นอารมณ์" คำตอบรับของปรวาทที่ ลำดับนั้นสกวาทีเพื่อจะท้วงด้วยคำว่า "ถ้าญาณในสมมติมีสังฆะเป็นอารมณ์โดยไม่แปลกกัน บุคคลก็พึงทำกิจทั้งหลายมีการกำหนดวิทกข์เป็นต้นด้วยญาณนั้นได้" ดังนี้ จึงกล่าวคำ "กำหนดวิทกข์ได้ ฯลฯ ด้วยญาณนั้นหรือ" ดังนี้ สมมติญาณกถาวรรณนา จบ...^๒

นอกจากคัมภีร์ดังกล่าวแล้วยังพบข้อความที่กล่าวถึงสังฆะทั้งสองนี้ในคัมภีร์เล่มอื่นอีก โดยกล่าวไว้อย่างชัดเจนพร้อมทั้งอธิบายความหมายดังนี้

...พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า มี ๒ อย่าง คือสมมติเทศนา(เทศนาเกี่ยวกับสมมติ), ปรมัตถเทศนา(เทศนาเกี่ยวกับปรมัตถ), ในจำนวนเทศนาทั้ง ๒ อย่างนั้น

^๑คณะนักศึกษา, คัมภีร์ภิกขาวัตถุและอรรถกถา, แปลโดย สมพร ศรีวรราชิตย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุทธสารการพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๒๘ ซึ่งแปลมาจากคัมภีร์ต้นฉบับบาลีคือ "ปรมัตถทีปนี นาม ธาตุกถา-ปัญจปุปรณฎฐกถา" หน้า ๑๕๓

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๒-๔๒๓ ซึ่งแปลมาจากคัมภีร์ภาษาบาลีต้นฉบับเดิม ชื่อ "ปรมัตถทีปนี นาม ธาตุกถา-ปัญจปุปรณฎฐกถา" หน้า ๒๔๑

สมมติเทศนามีรูปความเป็นอย่างนี้ บุคคล สัตว์ หญิง ชาย กษัตริย์ พราหมณ์ เทพ มาร เป็นต้น ส่วนปรมัตตเทศนามีรูปความเป็นอย่างนี้ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชันธ ธาตุ อายตนะ สติปัญญา เป็นต้น ในจำนวนเทศนาทั้ง ๒ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมมติเทศนาแก่เหล่าพุทธเวไนย ผู้ที่ฟังพระธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่องสมมติแล้วเข้าใจเนื้อความทะลุปรุโปร่งสามารถละโมหะบรรลुकุณวิเศษได้ ส่วนคนเหล่าใด ฟังพระธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่องปรมัตต แล้วเข้าใจเนื้อความทะลุปรุโปร่งสามารถละโมหะบรรลुकุณวิเศษได้ พระองค์ก็ทรงแสดงปรมัตตเทศนาให้เขาฟัง^๑...

...พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐกว่าผู้สอนทั้งหลาย ได้ตรัสสัจจะไว้ ๒ อย่าง คือ สมมติสัจจะ ๑ ปรมัตตสัจจะ ๑ ไม่มีสัจจะอย่างอื่นที่ ๓ พระพุทธดำรัสเกี่ยวกับสมมติ (สังเกต) ชื่อว่า เป็นสัจจะ เพราะเหตุที่เป็นสมมติของโลก ส่วนพระพุทธดำรัสเกี่ยวกับปรมัตตชื่อว่า เป็นสัจจะ เพราะเหตุที่เป็นความจริงของธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้นสำหรับพระโลกนาถศาสตร์ ผู้ทรงฉลาดในโวหารเทศนาตรัสถึงสมมติ มุสาวาทจึงไม่เกิดขึ้น (ไม่เป็นการกล่าวเท็จ) ดังนี้^๒...

...มัจจุราชผู้ทำซึ่งที่สุด (จุดจบ) ชื่อว่ากาละ การทำกาละนั้นชื่อว่ากาลกิริยา (การถึงแก่กรรม) ด้วยว่าคำกาลกิริยานี้ พระเถระแสดงถึงความตายตามสมมติของชาวโลก ต่อไปนี้ เพื่อจะแสดงถึงความตายโดยปรมัตต พระเถระจึงได้กล่าวคำว่า อาทิวา ชนุธานี เกโท วั^๓อันที่จริงโดยปรมัตต ชันธทั้งหลายเท่านั้นแตกดับ ไม่ใช่สัตว์อะไร ๆ เลยตาย เมื่อชันธทั้งหลายกำลังแตกดับอยู่สัตว์ก็ชื่อว่ากำลังตาย เมื่อแตกดับแล้วก็มีโวหารว่าตายแล้ว^๔...

^๑มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสก, เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๒๕) หน้า ๓๔๔-๓๔๕ ซึ่งแปลจากคัมภีร์ภาษาบาลีชื่อ "ปปัญจสูทนียานาม มัชฌิมนิกายภูทกถาย ปรีโม ภาค" หน้า ๑๔๔-๑๔๐

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๐ และจากคัมภีร์ภาษาบาลีหน้า ๑๔๐

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๗ และจากคัมภีร์ภาษาบาลีหน้า ๒๔๔

จากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังกล่าว แสดงให้ทราบแน่ชัดว่าแนวความคิดเรื่องสังขจะทั้งสองระดับ อันได้แก่ สมมติสังขจะ และ ปริมาณสังขจะนี้เป็นสิ่งที่มีมาแต่เดิม ถ้าจะค้นคว้าให้ละเอียดลงไปจะพบว่าความคิดความเข้าใจเรื่องนี้มีปรากฏเป็นพุทธพจน์อยู่ในพระสูตรบางแห่ง แต่ยังมีได้ระบุคำบัญญัติชัดเจนซึ่งต่อมาได้ระบุเป็นรูปศัพท์ชัดเจนในพระอภิธรรม และจัดเป็นระบบระเบียบ มีการอธิบายขยายความอย่างสมบูรณ์ในชั้นคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ มากมายหลายเล่มดังกล่าวแล้ว

ในพระสูตรมีข้อความอยู่หลายตอนที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงรู้เท่าทันสมมติบัญญัติ และรวมถึงการรู้การเข้าใจวิธีทางแห่งภาษาที่เรียกว่าโวหารโลกทรงใช้ภาษาเป็นเครื่องมือความหมายเพื่อแสดงธรรม โดยไม่ยึดติดในสมมติของภาษาดังพุทธพจน์ว่า

... ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้แล ย่อมไม่วิว่าทแย้งแย้งกับใคร ๆ โวหารใดที่ชาวโลกพูดกันก็พูดไปตามโวหารนั้น แต่ไม่ยึดมั่นด้วยทิวา^๑...

... ภิกษุใดเป็นผู้ไกลจากกิเลส มีกิจทำเสร็จแล้ว มีอาสวะสิ้นแล้ว เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด ภิกษุนั้นพึงกล่าวว่า เราพูดดังนี้บ้าง บุคคลทั้งหลายอื่นพูดกะเราดังนี้บ้าง ภิกษุนั้นฉลาด ทราบคำพูดในโลก พึงกล่าวตามสมมติที่พูดกัน^๒...

... ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่ขัดแย้งกับโลก แต่โลกย่อมขัดแย้งกับเรา ผู้กล่าวเป็นธรรมย่อมไม่ขัดแย้งกับใคร ๆ ในโลก สิ่งใดที่บัญญัติในโลกสมมติว่า ไม่มี แม้เราก็ก้าวสิ่งนั้นว่าไม่มี สิ่งใดที่บัญญัติในโลก สมมติว่ามี แม้เราก็ก้าวสิ่งนั้นว่ามี^๓...

... เหล่านี้แลเป็นชื่อตามโลก เป็นภาษาของโลกเป็นโวหารของโลก เป็นบัญญัติของโลก ที่ตถาคตกล่าวอยู่ มิได้ยึดถือ^๔...

สรุปได้ว่าแนวความคิดเรื่องสังขจะในพุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท เป็นคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีปรากฏเป็นหลักฐานในพระสูตรและในพระอภิธรรม ต่อมาปรากฏเป็นถ้อยคำระบุชัดเจนพร้อมทั้งอธิบายขยายความเป็นระบบระเบียบในคัมภีร์ต่าง ๆ ทางพุทธศาสนาสมัยต่อ ๆ มา คำสอนเรื่องสังขจะนี้นับเป็นเรื่องสำคัญและควรที่จะศึกษาทำความเข้าใจให้ชัดเจน ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจคำสอนของพระพุทธศาสนาตรงตามที่มุ่งหมายในที่นั้นๆ

^๑ ม. มีช. ๑๓/๒๗๓/๒๓๓

^๒ ส. สคาถ. ๑๔/๖๔/๑๔

^๓ ส. ชันธ. ๑๗/๒๓๔/๑๔๔

^๔ ที. สิล. ๔/๓๑๒/๓๒๐